

Милан Милошевић

Полицијска академија/Факултет цивилне одбране
Београд

ТАЈНА ПОЛИЦИЈА У СРБИЈИ 1831-1941.

АПСТРАКТ: Рај је посвећен обавештајним и полицијско-безбедносним структурама Србије у периоду од 1831. до 1941. године, укључујући и оне које су деловале на тлу окупираних Србије током 1915-1918. и 1941. године. Главну садржину рада представља анализа организације и функционисања полицијско-безбедносног апарата Кнежевине, односно Краљевине Србије (1831-1918) и Краљевине Југославије (1918-1941), а у периодима окупације тајној полицији окупатора, квинслишког апарата и колаборациониста. Посебна пажња је посвећена настанку и развоју безбедносно-обавештајних структура ривалских антиокупаторских покрета у Другом светском рату, са краћим освртом на зачетке службе безбедности НОП у Ваљеву.

1. Настанак и развој тајне полиције у Србији (1831-1918)

1.1. Органи тајне полиције у Србији XIX века

У времену познатом као ратни период Српске револуције, који обухвата године Првог и Другог српског устанка и Хаџи-Проданове буне (1804-1815), али и након тога – у првим годинама владавине кнеза Милоша, није било специјализованих органа државне безбедности у оквиру полиције нити у другим сегментима државне управе, али је била веома изражена обавештајна делатност, како на спољашњем, тако и на унутрашњем плану. Активност политичке полиције такође је била изражена, а огледала се у надзору над бећарима (лицима нежењеним и без занимања), у контроли странаца у репресији над извршиоцима политичких кривичних дела – укључујући деликте пропаганде и узнемиравања јавности (нарушавање „тишине и рахатлука“ у држави) итд.¹ Најзад, познато је да су у Карађорђевом законнику биле прописане изузетно оштре санкције за тзв. вербални деликт („који ...зло о Правитељству и држави Србској говори... тај подлеже каштиги како издатељ отечества и шпијон“).

1 Опширније види у: Јанковић, Иван, *Смрт у присусству власти: смртна казна у Југославији и свећу*, Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, 1985, стр. 128, 129.

Средином XIX века довршава се процес институционализовања обавештајних и безбедносних активности у Кнежевини Србији. Тако је Уредбом из 1831. године, у оквиру тадашње београдске полиције, установљена функција (тајне полиције за политичке послове), која је имала задатак (тајна умишленија искушавати и мотрити да не би обшченародни мир нарушавала и то како београдски житеља, тако и са стране а особито из Цесарије долазећих људи). Упркос томе, у Србији је цивилна обавештајна служба по правилу била далеко мањег значаја од војне. До овога је дошло у првом реду због неразвијености тадашњих органа државне управе и дугогодишњег преплитања полицијских и војних органа и служби („внутрена војска“ и сл.).

Тако је у првих 10 година своје владавине Књаз Милош располагао само пандурима за полицијску службу. Зачетак регуларне, стајаће војске представља формирање оружане формације коју је Милош, да не би изазвао пажњу Турака, назвао „уписни пандури“. Као оружана формација безбедности, они су 1826. године учествовали у гушењу побуне Ђорђа и Марка Чарапића, после чега се званично називају „солдатима“. Овим трупама Милош је управљао преко Кнежевске канцеларије, из које су 1836. године војни послови издвојени и пренети у надлежност новоустројене Војнополицијске канцеларије. Истовремено је формирана и „српска оружана стража“ која је чувала српско-турску границу. Припадници те формације регрутовани су из народне војске, били су плаћени и морали су „стално на служби бити“.

Сматра се да је у раздобљу од 1831. до 1835. године (и касније) дошло до шире организације политичке обавештајне делатности у Србији. Та „обавештајна политичка служба“, као и целокупни апарат српске управе, у ствари је била Милошева политичка полиција којом је он лично управљао, и која је њему лично била потчињена. Разуме се да је она у свим случајевима имала политички аспект и била управљена против свих који су задирали у легитимитет и интегритет режима. Тако организована обавештајна активност спадала је првенствено, али не и искључиво, у надлежност органа управне службе. Наиме, постојала су за то и друга поверљива и плаћена лица, посебне кнежеве (државне) комисије, нека врста установа вишег управног ранга (тек после 1834. године), или посебно одређена лица и службе чија је спољна делатност била прикривена неупадљивим називима или је подвођена под обележја приватне, махом трговачке службе (активности).²

Формирање стајаће војске било је мотивисано разлозима очувања унутрашње безбедности („обдржавање полиције и чување доброг поретка и мира земље“), док је Законом о устројству војске из 1864. године прописано да се народна војска подвргава надзору полиције – окружних начелника. Такође, познато је да је Србија Законом о дужности војних команданата, исправничества и срезки старешина од 1836. године подељена на четири војне области

2 Стојанчевић, Владимир, *Обавештајна служба у Карађорђевој и Милошевој Србији*, Београд: ДСНО, 1964, стр. I-III и даље

на челу са војним командантима. Ти команданти су били носиоци и чисто полицијских овлашћења, посебно у домену политичке полиције – као „врховни чувари јавног безбедија и поретка“ и по томе „главни полицаји у себи повереној команди“.³ Најзад, Војним законом од 1839. године било је предвиђено да гарнизонска војска („гарнизонско војство“) буде под Главним штабом гарнизона, који је био у саставу Министарства унутрашњих послова.

Други основни разлог за одсуство институционалних форми цивилне обавештајне и контраобавештајне службе лежи у чињеници да су послове заштите уставног поретка у Србији традиционално вршили органи јавне безбедности. О томе недвосмислено сведоче Правила за полицајце и полицију Кнежевине Србије из 1835. године. У њима је прописана дужност припадника полиције „да мотри, да се не чине какви састанци или договори, у којима би се радило што противу Правитељства, или противу друге које власти, или воопште противу обштег благостања. О оваковим договорима, ако се само начује, полиција дужна је одма оне, који би то чинили, уапсити и властима надлежној пријавити ји, која ће своје мјере у томе знати предузети“. Истоветан закључак проистиче и из акта којим је кнез Милош преуредио београдску полицију 1838. године. Постављајући за њеног руководиоца Михаила Теодоровића Германа, Милош му налаже да истражује „право мишљење Београђана и у истом обитавајућих странаца о нама и нашој влади“ и да „свагда дознати старате се шта се по граници цесарској чини и говори“. О овоме је Герман требао да извештава Кнеза најмање два пута месечно, а по потреби и одмах по сазнању.

Активности тајне полиције у другој половини XIX века огледају се и кроз установу преких судова. То су у ствари били окружни судови, који су у појединим посебним ситуацијама проглашавани за преке судове. Такав статус је нпр. 1850, 1855. и 1861-1866. године даван судовима округа Ужичког, Чачанског и Рудничког – за суђење учиниоцима кривичних дела хајдучије, разбојништва и јавног насиља. После смрти Кнеза Михаила 1868. године, услед великог узнемирења у земљи, 30. маја 1868. године, проглашено је преко суђење у целој Кнежевини, што ће у унутрашњости Србије потрајати до 18. јула, а у Београду до 31. октобра те године. Почетак српско-турског рата такође је подстакао доношење Закона о преком суду (18. јуна 1876. и 1. децембра 1877). Услед Тимочке буне донет је Закон о преком суду, 21. октобра 1883. године, а последњи закон, донет за време Српско-бугарског рата, важио је само за Округ пиротски (од 15. децембра 1855. до 10. јуна 1887). Устав из 1888. године је изричито забранио било какве преке судове, па је тако у последњој деценији XIX века та установа ишчезла из српског правосуђа.⁴

Војнообавештајна служба Краљевине Србије се институционално образује у саставу Министарства војног, почев од 1856. године, када је извршена ре-

3 Милосављевић, Богољуб, *Наука о полицији*, Београд: Полицијска академија, 1997, стр 98. I-III

4 Гојковић Милош, *Историја југословенског војног правосуђа*, Београд: НИЦ Војска, 1999, стр. 39

организација војске српске. Наиме, до 1876. године Кнежевина Србија није имала Генералштаб, тако да се пословима војне шпијунаже и контрашпијунаже бавило Опште војно одељење Министарства војног. Тако је на пример, војна контрашпијунажа у редовима Дринске војске 1876. године открила аустро-угарску шпијунку Јованку Меркус, која је претходно била инфилтрирана у најуже руководство Херцеговачког устанка.⁵

У време коначног ослобођења (1876-1878), и убрзо након тога, у Србији је створена модерна војнообавештајна служба са неофицијелним називом „Извештајни одсек“. Наиме, ова служба је Уредбом од 1876. године установљена најпре као одсек у Оперативном одељењу Главног генералштаба војске Кнежевине Србије. Према тој Уредби, задаци Извештајног одсека били су: добављање података о јачини, положају и намери непријатељевој; руковођење достављачке службе и прибирање и састављање података из новина; надзор над кореспонденцијом, која иде од војске у позадност и одавде к војсци; прибирање карата и статистичких података). Према томе, у раду ове службе били су присутни и обавештајни и безбедносни садржаји, а у значајној мери и коришћење легалних могућности за обавештајни рад (прикупљање сазнања преко војно-дипломатских представника, селекција података из стране штампе и др.). У исто време у пограничним областима обавештајно су радили жандармеријски официри, као и официри из граничне трупе (Смедерево, Ћуприја, Зајечар, Рашка, Ужице и Ваљево). Међутим, ова служба није у потпуности задовољила потребе командовања у српско-турским ратовима 1876-1878. године и српско-бугарском рату 1885. године.⁶

Касније, законом о новом устројству војске од 1883. године установљавају се штабови дивизијских области који добијају своје органе одговорне за обављање наведених обавештајних послова. Током 1884. године донета је уредба којом је измењена структура Главног генералштаба тако што је Оперативно одељење добило два одсека – унутрашњи и спољни. Овим променама, тј. формирањем Спољног одсека Оперативног одељења Главног генералштаба коначно је образована српска војнообавештајна служба.

1.2. Обавештајна и контраобавештајна служба Краљевине Србије (1899-1918)

Једини изузетак од правила да је цивилна обавештајна служба била инфериорнија у односу на војну, био је период од само неколико месеци 1900. године када је примат у целокупној (офанзивној и дефанзивној) обавештајној делатности био поверен Министарству унутрашњих дела. Наиме, према Устројенију централне државне управе у Књажевству Србије од 1862. године са каснијим изменама и допунама, у Министарству унутрашњих дела уста-

⁵ „Јованка Меркус – лажна Холанђанка“, у: *Криминална библиотека*, бр. 21 (1927), стр. 497-499.

⁶ Богдановић, Бранко, „Обавештајно-извиђачка служба у српској-турским ратовима 1876-1878. године“, у: *Зборник Историјског музеја Србије*, бр. 29-30/1995-1996, стр. 96; Ратковић-Костић, Славица, „Нека искуства и поуке из српско-бугарског рата 1885. године“, у: *Војноисторијски гласник*, бр. 1-3/1999, стр. 56, 57.

новљено је Одељење за поверљиве полицијске послове са задатком „да се стара за одржавање унутрашњег државног поретка и опште земаљске безбедности“ (чл. 27а). Овај пропис је ступио на снагу 5. октобра 1899, али је укинут већ 27. јула следеће године.⁷

С друге стране, задаци и предмет интересовања Извештајног одсека Краљевине Србије били су типични за стратегијску офанзивну војнообавештајну службу. Наиме, у Уредби о ђенералштабној струци из 1902. године наводи се да она изучава „организацију, формацију, дислокацију, наставу и целокупну убојну спрему, као и да сређује податке о томе; да врши студију суседних држава са гледишта војно-географског, војно-статистичког, војно-административног и фортификацијског; да прати уопште војно развиће страних великих сила у циљу усавршавања наше војске, као и унутрашње политичко-економско стање њихово“⁸.

За даљи развој обавештајних активности и обавештајних служби у Србији посебно је био значајан период после Мајског преврата 1903. године и повратка на престо династије Карађорђевић. У том периоду интензивира се аустро-угарска шпијунажа у земљи, нарочито у Београду, али и сарадња највиших државних органа Србије са руском обавештајном службом на плану заштите унутрашње безбедности.⁹ Значајни успеси на обавештајном плану у овом периоду и касније, током ослободилачких ратова 1912-1918. године остварени су, пре свега, применом легалних могућности за обавештајни рад: сарадњом са савезничким војнообавештајним службама, затим прикупљањем сазнања преко дипломатско-конзуларних представника, као и испитивањем избеглица, дезертера и ратних заробљеника (хватање живог језика и сл.). Осим тога, максимално интензивно је вршено извиђање, пре свега традиционалним техникама, тј. осматрањем и борбеним дејствима коњице и извиђачких органа, али и извиђањем из ваздушног простора путем авиона и балона, као и радио-извиђањем. У исто време је знатно појачан и класични обавештајни рад на фронтovima, а након повлачења војске преко Албаније и у иностранству.

Од почетка XX века безбедносне институције Краљевине Србије биле су у перманентном сукобу са одговарајућим службама Аустро-угарске монархије („Евиденциро“), што је посебно дошло до изражаја након анексионе кризе 1908. године. Наиме, аустријска шпијунажа од тада интензивира деловање својих резидентура у Београду, Нишу, Неготину, Призрену и Солуну, као и пунктова у Темишвару, Загребу, Сарајеву и Петроварадину, а контрашпијунажа знатно појачава репресију против „пансловенских агитатора“ на уну-

7 Упореди: *Зборник закона и уредаба* (књ. I), Београд: Српска краљевска државна штампарија, 1913, стр. 122; Живановић, Тома, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804 до 1865*, Београд: Научно дело, 1967, стр. 87, 88

8 Ђорђевић, Обрен, *Лексикон безбедности*, Београд: Привреда јублик, 1989, стр. 163.

9 Екмечић, Милорад, „Аустро-угарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године“, у: *Историјски часопис*, год. XXXII (1985), стр. 214-219 и даље.

трашњем плану. Парирајући овоме, српски контраобавештајци су до 1915. године открили и ухапсили већи број агената, успешно пресретали голубе-писмоноше и онемогућавали бројне друге шпијунске активности. Истовремено се у офанзивном обавештајном раду посебно истакао пуковник Лешјанин, тадашњи српски војни аташе у Бечу. Након окупације Србије и Црне Горе, успешно је сузбијана пропаганда Евиденцбироа, којом је заговарано стварање „Југославије“ у оквиру Аустро-угарске монархије, а уколико то не би било могуће, онда обнављање Црне Горе као самосталне државе.¹⁰

У окупираној Србији (1915-1918) аустро-угарски и бугарски окупатори су интензивно користили ригорозне методе одмазде, али и суптилније мере политичке полиције, као средство којим је требало: „сломити моћ српства и против њега изградити бедем.“ У аустро-угарској окупационој зони овом делатношћу бавило се Политичко одељење Војног генералног гувернера за Србију, у чијем су саставу били обавештајни и полицијски одсек. У Топличком устанку 1917. године Евиденцбиро и бугарска војнообавештајна служба (трупна) деловале су стручно, применом различитих организационих облика, метода и средстава. Као изворе сазнања користили су своје агенте инфилтриране међу устанике, заплешену устаничку архиву, припаднике контрачета и сл. Насупрот томе, обавештајна активност устаника била је у основи дефанзивна и није била институционализована. Осим тога, ни Данило Калафатовић, у то време начелник Обавештајног одељења Врховне команде Српске војске у Солуну, није координирао обавештајну активност топличких устаника.¹¹

Извештајни одсек организује и руководи обавештајном и контраобавештајном делатношћу у војсци и према њој у Србији све до 1917. године, када се преименује у Обавештајно одељење Врховне команде Српске војске. Та служба је до повлачења српске војске преко Албаније деловала самостално, а затим, до краја рата, са директним ослоном на савезничке службе. При крају ратних операција, обавештајном службом на Солунском фронту, Крфу, ослобођеној и заузетој територији руководили су: а) на фронту и војишном простору обавештајним и контраобавештајним активностима руководио је Обавештајни одсек Оперативног одељења Врховне команде – у чијем је саставу била „полицијска секција за дефанзивну обавештајну службу“, као и Ратни прес биро; б) у иностранству при савезничкој Врховној команди били су „делегати Врховне команде“ (Париз, Рим, Солун); в) у позадини Солунског фронта и касније у Србији контраобавештајним радом руководио је Генералштабни одсек Општег одељења Министарства војног.

10 Упореди: Ронге, Макс, *Разведка и контрразведка*, Москва: Воениздат, 1937. стр. 14-19 и даље; Остојић, Петар Ив., *Пропаганда*, Београд: Просвета, 1940, стр. 128-134.

11 Упореди: Обрадовић, Милан, „Обавештајне службе устаника и окупатора у Топличком устанку 1917. године“, у: *Лесковачки зборник*, бр. 28 (1988), стр. 149-157; *Четнички рат*, Београд: *Седма сила*, 1940, стр. 23-27 и сл.

2. Тајна полиција у време Краљевине Југославије (1918-1941)

Настанком и формирањем Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца – прве југословенске државне заједнице, која је 1920. године добила назив Краљевина СХС, а 1929. године Краљевина Југославија, постављени су темељи првог југословенског система државне безбедности, а самим тим и нови органи тајне полиције на тлу Србије. Тај систем су чиниле безбедносне и обавештајне службе Министарства војске и морнарице, Министарства иностраних дела и Министарства унутрашњих дела, као и њима подређене установе. У овом систему је егзистирала и жандармерија, пре свега као окосница унутрашње и јавне безбедности Краљевине, мада је имала и сопствену (видовску) обавештајну службу. Било је и покушаја успостављања „приватних“ обавештајних организација у служби дневне политике кнеза Павла и Драгише Цветковића (нпр. под легендом фирме „Ујка А.Д.“ из Београда), али су таква настојања убрзо „проваљена“.¹²

Као помоћни род војске, жандармерија је била функционално подређена Министарству унутрашњих дела и његовим органима у бановинама, окрузима и срезovima. Припадници жандармерије у највећој мери су се ангажовали на пословима откривања починилаца кривичних дела, прикупљању доказа о таквим делима и лишавању слободе и предаји осумњичених надлежним државним органима, а деловали су и на плану проналажења лица за којима је расписана потерница и надзирали кретање лица осумњичених за угрожавање безбедности државе. Осим тога, жандармерија се бавила и контраобавештајном делатношћу, нарочито у пограничним областима, а у неким периодима (до 1937. и након 1940. године) и офанзивним агентурним радом према иностранству.

Обавештајна служба жандармерије била је организована кроз цивилне и војне обавештајне центре. Војнообавештајни центри за жандармерију биле су армијске и дивизијске области – свака за своју територију, а цивилини („грађански“) центри биле су Краљевске банске управе и само Министарство унутрашњих послова. Организационе јединице жандармерије на терену биле су потчињене наведеним обавештајним центрима, што значи да је обавештајна служба жандармерије била доследно централизована.¹³

Обавештајну службу ресора спољних послова Краљевине Југославије представљао је Дванаести одсек политичког одељења МИП чији је официјелни назив био Одсек за обавештајну службу.¹⁴ Такође, треба истаћи, да је пракса Краљевине Југославије познавала и установу полицијског аташеа, која је

12 Козић Миле, *Полицијски њакџа: Прилози за биографију Драгише Цветковића*, Ниш: Просвета, 1995, стр. 47, 48.

13 О обавештајном деловању југословенске жандармерије види: *Бивша југословенска војно-обавештајна служба* (књ. I), Београд: ЈА, 1948, стр. 32, 33 и даље.

14 Види Уредбу са законском снагом о уређењу МИП и дипломатских и конзуларних заступништава Краљевине Југославије у иностранству (у: „Службене новине“, бр. 187 – LXV од 18. 08. 1939).

била везана за проблеме државне безбедности. Наиме, на основу споразума из 1937. године, делегат југословенске полиције упућен је у Берлин, док је из Немачке у Београд дошао представник Гестапоа.

Органи државне безбедности монархистичке Југославије фактички су руководили логорима за интернацију („пријемним логорима“) у периоду 1919-1922. и 1939-1941. године. Такви објекти постојали су у Ваљеву, Пожаревцу, Смедеревској Паланци, Суботици и другим местима, а служили су за изолацију и надзор над носиоцима антиуставне активности (хабзбуршки лажалисти, бољшевици, усташе, активисти ВМРО и др.). Иначе, третман у овим логорима био је знатно блажи од третмана интернираних лица у одговарајућим установама ФНРЈ почев од 1949. године, тј. од третмана у тадашњим логорима (Голи оток, Свети Гргур и др.) и затворима (Билећа, Забела и др.).

2.1 Безбедносно-обавештајне установе Министарства војске и морнарице

Војнообавештајна служба прве Југославије развијала се у континуитету са војном обавештајном службом Краљевине Србије која, као што је истакнуто, од 1917. године носила назив Обавештајно одељење Врховне команде Српске војске. По завршетку операција и закључењу примирја карајем 1918. године, оружане снаге су остале у мобилном стању. Обавештајном службом тада је руководила Врховна команда, али је то руковођење постепено прелазило у делокруг рада Министарства војске и морнарице. До преласка у редовно стање дошло је тек априла 1920. године.

После формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, извршена је реорганизација и трансформација оружаних снага нове државе. Између осталог, формиран је 1920. године Главни генералштаб Југословенске Војске, који је чинило пет одељења: а) *оперативно*, б) *обавештајно*, в) *саобраћајно*, г) *настипавно* и д) *историјско одељење*. Према Уредби из 1923. године Обавештајно одељење Главног генералштаба делило се на четири секције, којом су Уредбом из 1927. године преименоване у одсеке (I-IV). Током 1937. године овим одсецима придодата је и Секција за везу са страним војним изасланицима¹⁵.

Таква структура генералштаба задржана је све до 1939. године, када је извршена реорганизација којом су сви генералштабни послови подељени на три дирекције: а) *организацијску*, б) *обавештајну* и в) *оперативно-позадинску*. Према томе, у периоду од 1939. до 1941. године, *Обавештајна дирекција Генералштаба ЈВ* била је централни орган руковођења, планирања и организовања целокупне обавештајне и контраобавештајне активности како у земљи тако и према иностранству, развијен за потребе одбране државе и заштите оружаних снага. Централизација обе активности омогућавала је рационално коришћење прикупљених сазнања и утицала је да се задаци ефикасније извршавају. Иначе, у периоду од 1920. до 1939. године, послове војне службе

¹⁵ О развоју војнообавештајне службе Краљевине Југославије (1918-1941) детаљније види: *Бивша југословенска војно-обавештајна служба* (књ. II), Београд: ЈА, 1948, стр. 1- 8 и даље.

безбедности вршили су II секција (одсек) – као војна контраобавештајна служба и III секција (одсек) – која се бавила пословима превентивне безбедности, сузбијање стране пропаганде, праћењем штампе (OSINT) и сл.

Обавештајна дирекција генералштаба ЈВ је у свом саставу имала три одељења: обавештајно, које је представљало војнообавештајну службу, контраобавештајно, које је деловало као војна служба безбедности и шифарско одељење.

Прво обавештајно одељење имало је задатак да оперативно планира, организује и руководи обавештајним активностима с циљем прикупљања обавештајних података о укупној друштвеној и политичкој ситуацији у суседним и другим земљама и њиховим намерама и активностима на политичком и војном плану. У оквиру тих активности обавештајно одељење је посебан интерес исказивало за податке војне природе, као што су: усвојена доктрина и концепција ратовања суседних земаља, организација, бројно стање, персонал, распоред и морал војних формација, квалитет наоружања, наменска производња за потребе оружаних снага и слично. То одељење се бавило и планирањем односа ЈВ са страним армијама. С тим у вези обавештајно истраживање, односно активност на прикупљању обавештајних података, њиховој анализи, процени, интеграцији и давању на увид Генералштабу био је сложен и деликатан посао.

Обавештајни подаци су прикупљани коришћењем легалних могућности, односно преко југословенских војних изасланика код страних армија, као и преко пограничних обавештајних центара – одељења применом агентурног метода и извиђањем. Гранични обавештајни центри били су смештени у командама војних округа или командама сектора граничних јединица који су се налазили у градовима уз границе суседних држава. Тако, на пример, обавештајни центри усмерени према Мађарској били су лоцирани у Суботици и Осијеку, а према Бугарској у Пироту и Неготину. Центри су податке прикупљали претежно тајним и прикривеним методама. Извиђање су спроводили гранични војни органи и специјалне јединице копнене војске и Ратног ваздухопловства југословенске војске.

Када је реч о војним изасланствима, Краљевина СХС се у почетку ослањала на војне аташее српске војске, чији број није био велики. Они су задржали своја места у савезничким земљама и у време Првог светског рата. Након уједињења земље и реорганизације оружаних снага (војске и морнарице), предузимане су мере за проширење мреже војних изасланстава, првенствено у земљама неутралним у Првом светском рату. Касније су успостављена изасланства и у суседним земљама, одакле је долазила опасност по безбедност земље, као и у Немачкој, која је била главни ослонац и подстрекач тих опасности. Југословенски војни аташеи су се користили свим формама и методама легалног и илегалног рада, постижући при том добре резултате. Ни после окупације Југославије војна изасланства у савезничким и неутралним земљама нису прекидала рад.

Дружо обавештајно одељење (контраобавештајно) деловало је са основним задатком контраобавештајне заштите свих војних установа, команди и штабова јединица југословенске војске. Представљало је дефанзивну војну контраобавештајну службу, али и унутрашњу обавештајну службу безбедности, будући да је водила досијеа о хрватском и македонском сепаратизму, Културбунду, емигрантима, војним бегунцима итд. На организационом плану то одељење су чинили контраобавештајни одсеци у територијалним војним органима и контраобавештајни органи у јединицама Југословенске војске. Контраобавештајни одсеци у војним територијалним органима представљали су основне контраобавештајне органе у командама војних области и деловали су преваходно на контраобавештајној заштити војних територијалних органа, установа, објеката и завода на простору једне армијске области. Били су подређени контраобавештајним одсецима у командама армијских области. Насупрот томе, контраобавештајни органи у јединицама Југословенске војске били су подређени командантима јединица и морали су за било какве репресивне (оперативне) мере да траже њихову сагласност. Такође, одређене контраобавештајне послове вршили су ађутанти команданта на нивоу пука и батаљона, и то преко старешина чета и успостављањем агентурне мреже.

У току 1937. године формирана је при Главном генералштабу ЈВ посебна, строго конспиративна и легендирана војнообавештајна служба под називом „М отсек обавештајног одељења“, који је касније преименован у *Сервис тајне војно-обавештајне службе* (С-ТВОС).¹⁶ „М отсек“ је званично био систематизован као Четврти одсек Другог обавештајног одељења, али је функционално директно био везан за начелника Обавештајне дирекције Генералштаба. Централа те службе била је у Београду, у просторијама Генералштаба и конспиративним становима, док је на терену деловала из 12 обавештајних центара у земљи и једног у иностранству (Берн, Швајцарска). Деловала је као спољна обавештајна и офанзивна контраобавештајна служба, примењујући искључиво тајне методе уз максималне мере предострожности. С обзиром на тадашње историјске околности, основни задатак те службе био је прикупљање обавештења од изузетног значаја за одбрану земље. С тим у вези, коришћен је класичан (агентурни) метод, али, због додатне конспиративности, у самом агентурном раду није примењивано начело сталности. У контраобавештајној сфери, служба је деловала без егзекутивних ингеренција и под легендом, тј. само је прикупљала сазнања, док су репресивне мере предузимале друге југословенске службе. Најзад, „М отсек“, односно С-ТВОС успео је да успостави вредна обавештајна упоришта, тј. да угради агентуру у румунску, мађарску и бугарску обавештајну службу. Извор значајних сазнања била је и сарадња успостављена са страним обавештајним службама, и то континуирана сарадња

¹⁶ Првобитни легендирани назив („М отсек“) та служба је добила по средњем слову њеног првог руководиоца Гојка М. Јовановића, док је у време када је њом руководио Угљеша Поповић преименована у С-ТВОС. О самој служби, види: Поповић Угљеша, оп. цит., стр. 42 и даље. *Бивша југословенска...* (књ. I), стр. 17-19 и даље; (књ. II), стр. 8-10.

са британском, а повремена са обавештајним службама Француске, Грчке, Пољске, Чехословачке и СССР.

Треће одељење (шифарско) било је подељено на одсек за израду шифре и одсек за декрипцију: *Одсек за израду шифре* је одређивао конкретне шифре и израђивао шифрована документа и то за потребе међусобног општења команди ЈВ различитих нивоа у рату и у миру, за одржавање везе Првог (обавештајног) одељења са војно-дипломатским представницима у иностранству, за одржавање везе са агентуром, као и за потребе других органа и установа. *Одсек за декрипцију* се бавио декриптовањем ухваћених порука и докумената војних команди страних држава према којима су обавештајни и контраобавештајни органи Краљевине Југославије обавештајно деловали.

Организација обавештајног рада у самим јединицама ЈВ заснивала се на начелу концентрације, што значи да су и обавештајна и безбедносна компонента биле обједињене код сваког обавештајног органа. Центар свеукупне обавештајне активности у армијској области био је штаб армијске команде. Због тога су команданту армије, поред трупа, штабова и установа његове армијске области, биле потчињене и граничне трупе у његовој одговорности, као и команде оних јединица жандармерије које нису биле непосредно подређене полицијским властима. У оквиру тога штаб команде дивизијске области представљао је центар безбедносне делатности дате дивизијске територије и, истовремено, центар офанзивног обавештајног рада према суседној земљи у рејону додељеном тој дивизији, док је целокупном том активношћу руководио командант дивизијске области.¹⁷

2.2. Органи безбедности Министарства унутрашњих послова

Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије имало је првенствени задатак да централизовано организује и води све послове из области унутрашње безбедности, укључујући супротстављање делатности страних обавештајних служби, екстремне политичке (терористичке) емиграције пореклом из Југославије и експонената унутрашњег екстремизма и тероризма. Основано је већ 7. децембра 1918. године као врховна управна и надзорна власт над свим управно-полицијским властима и органима у земљи. Законом о унутрашњој управи од 19. јуна 1926. године, Уредбом о уређењу Министарства унутрашњих послова од 25. јула 1929. године и Законом о увођењу врховне државне управе од 31. марта 1929. године, редефинисана је његова надлежност и организација, а последња реорганизација спроведена је 1940. године.

Прва Уредба о организацији и надлежностима Министарства унутрашњих дела Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца донета је 8. маја 1919. године на основу поменутог Краљевог указа од 7. децембра 1918. године. Министарство је, према тој уредби, имало следеће организационе јединице: Ка-

¹⁷ *Уједињена обавештајна служба*, Министарство војно и Морнарице Краљевине СХС, Београд, 1921, стр. 14, 19-21.

бинет министра, Управно одељење, Самоуправно одељење, Одељење за јавну безбедност и Инспекторско одељење. У оквиру Министарства деловало је и Одељење за Банат, Бачку и Барању од 22. фебруара 1919. године. У Министарству су била и одељења која су обављала послове полицијске струке у покрајинама: Одељење за Босну и Херцеговину, Одељење за Хрватску и Славонију, Одељење за Далмацију, Одељење за Славонију и Рачуноводство из 1919. године.

Надлежност одељења била је одређена члановима 7-13. дате уредбе. Тако је у надлежност Одељења за јавну безбедност спадало старање како о јавној, тј. личној и имовинској безбедности грађана, тако и старање о државној безбедности. Према томе, у овој фази још увек није постојала служба државне безбедности у институционалном смислу. Међутим, овакво решење је убрзо напуштено, очигледно због све већих проблема на плану унутрашње безбедности који су 29. децембра 1920. године резултирали доношењем „Обзнане“.

Према уредби из 1919. године, Министарство унутрашњих дела је означено као врховна управна и надзорна власт над свим управно-полицијским властима и органима у целој земљи. У надлежност Министарства спадали су: унутрашња управа земљом, надзор над самоуправним телима и установама, старање о личној, имовинској и државној безбедности и о јавном реду, миру и спокојству у земљи, старање да подручне власти правилно примењују законе, расправљање административних спорова и осталих случајева који су специјалним законима стављени у надлежност Министарства, старање о јавном моралу, надзор над јавном помоћи и радом добротворних друштава, старање о напретку безбедносне струке и припремање законских пројеката и осталог потребног материјала у том циљу, као и обављање свих осталих послова који су специјалним законом стављени у надлежност овог министарства.

Решењем Министарства унутрашњих дела из децембра 1920. године из Одељења за јавну безбедност издвојени су и пренети у надлежност посебне организационе јединице сви послови који се односе на безбедност државе. Тиме је образовано Одељење државне заштите, док је старање о личној имовинској безбедности остало у надлежности Одељења за јавну безбедност. Сматрано је да се старање о безбедности државе манифестује у надзору, спречавању и репресији рада на издаји земље, велеиздаји, шпијунажи, фалсификовању новца, и државних хартија од вредности, и надзору у циљу превентивном: над фабрикацијом и продајом оружја, муниције и разних експлозива; штампом, зборовима и удружењима, сумњивим странцима и уопште над свима појавама и личностима које могу угрозити државну безбедност.¹⁸

У склопу опште реорганизације врховне државне управе, Министарство унутрашњих дела је 1929. години променило назив у Министарство унутрашњих послова. По новом устројству, Министарство је имало четири одељења и Генерални инспекторат унутрашње управе (уместо ранијег Ин-

¹⁸ Алимпић, Душан, *Полицијски речник* (књ. I), Београд: Геца Кон, 1924, стр. 56.

спекторског одељења). У састав Управног одељења ушао је и Кабинет министра. Током 1931. године послови опште статистике пренети су из надлежности Председништва Министарског савета у надлежност Министарства унутрашњих послова. Последња реорганизација Министарства извршена је крајем 1940. године, у склопу спровођења мера ратне приправности¹⁹.

Надлежности овог министарства видљиве су из његове поделе на одељења којих је, према Уредби о уређењу Министарства унутрашњих послова, од 25. јула 1929. године, било четири: 1) *Одељење за државну заштитицу* (надлежно за старање о државној безбедности, сузбијању антидржавне и разорне пропаганде и за полицијску обавештајну службу); 2) *Одељење јавне безбедности* (старање о личној и имовинској безбедности, сузбијање криминалитета, ред и безбедност јавног саобраћаја, зборови и удружења, жандармерија и врховна контрола над радом полицијских власти, укључујући организовање и усавршавање полиције, дисциплински надзор над полицијом и сл.); 3) *Управно одељење* (старање о свим пословима ресора који нису директно додељени другим одељењима, а нарочито питања држављанства, завичајности, матица грађанских стања и сл.); и 4) *Одељење за самоуправу* (стара се о „унапређивању и развијању самоуправних тела и њихових установа, као и о њиховом правилном функционисању и води надзор над самоуправним властима“).

Наведена четири одељења даље су се делила на одсеке, одељке и реферате. Прво и Друго одељење сачињавали су заједно Врховну полицијску управу, која стоји под једним помоћником министра. *Прво одељење* имало је: 1) Одсек за сузбијање унутрашње антидржавне и разорне пропаганде и акције са обавештајном службом (Први одсек); 2) Одсек за сузбијање спољашње антидржавне пропаганде и акције са обавештајном службом (Други одсек); 3) Одељак (реферат) за полицијски надзор над странцима и путничким саобраћајем (преименован 1940. године у Одсек за надзор над странцима, избеглицама и кретањем путника); 4) Административни одељак (реферат) и 5) Одељак (реферат) за штампу. Најзад, Генерални инспекторат унутрашње управе је вршио контролу целокупне унутрашње управе у име министарства.

Организација вршења полицијских послова укључујући и државну безбедност, на терену је почивала на подручним органима Министарства унутрашњих послова и јединицама жандармерије. Као подручни органи постојале су опште управне власти и месне полицијске власти. Опште управне власти мењале су се зависно од промена у административно-територијалној организацији, тако да су до 1929. године опште управне власти били велики жупани (у областима), срески начелници или поглавари (у срезовима) и управник града Београда, а од 1929. године бан (у бановинама), срески начел-

¹⁹ Архивску грађу о ресору унутрашњих послова у владама Краљевине СХС/Југославија, укључујући избегличку владу (1918-1945), види у фондovima Архива Југославије - сигн. АЈ 14, 83, 135 и др.

ник (у срезу), управник града Београда и градски начелник са функцијама среског начелника.²⁰

Управа града Београда била је најзначајнија територијална организациона јединица Министарства унутрашњих дела, а вршила је управне и полицијске послове на територији Београда, Земуна и Панчева са најближом околином. Управа је имала пет одељења, и то: а) Административно одељење, б) Одељење опште полиције, в) Одељење кривичне полиције, г) Одељење саобраћајне полиције, и д) Одељење техничке полиције. Свако одељење се делило на одговарајући број одсека, а ови на потребан број одељака или реферата. Управник града Београда је, према истој уредби био дужан да „води старање о безбедности државе“ у престоници и да о томе свакодневно извештава краља (усмено) и министра унутрашњих послова (писмено, а по наређењу и усмено).

Као водећа служба унутрашње безбедности, тј. као територијална контраобавештајна служба и служба за заштиту уставног поретка (политичка полиција) деловало је *Одељење опште полиције Управе града Београда*. Оно је, преко својих организационих јединица, сузбијало унутрашње и спољне антидржавне делатности, водило истраге против починилаца политичких кривичних дела и кажњавало или оптуживало окривљене Суду за заштиту државе. Одељење је имало девет одсека од којих је сваки водио истрагу по својој линији рада, а унутар сваког од њих постојао је одговарајући број одељака, одн. реферата.

Први одсек – административни, вршио је административне послове Одељења опште полиције, водио архиву и књиге кажњених овог одељења, издавао дозволе за приредбе (јавна окупљања забавног и спортског карактера) итд. *Други одсек – политички*, бавио се сузбијањем унутрашње антидржавне пропаганде и делио се на три одељка : 1) Политички за обавештајну службу према политичким удружењима, 2) Одељак за евиденцију удружења, и 3) Одељак за контролу штампе и штампарија. *Трећи одсек – специјални обавештајни* (тј. контраобавештајни), бавио се сузбијањем спољне антидржавне пропаганде и шпијунаже, контролисао рад страних дипломатско-конзуларних и квазидипломатских представника, контролисао стране држављане и стране установе, сузбијао терористичке активности уколико су биле повезане са иностранством, и вршио контролу хотела и преноћишта. Наведене послове вршио је путем активности следећих одељака:

Бугарско-албански одељак бавио се сузбијањем илегалне активности из Бугарске, и то превасходно екстремног крила ВМРО који је имао своје припаднике међу студентима Београдског универзитета, а пратио је и обавештајну активност из бугарског посланства у Београду. По линији Албаније није се бавио албанском обавештајном службом (јер у то време ова служба у офанзивном смислу није ни постојала), него према установама и институцијама оних држава које су развија-

²⁰ Упореди: Никетић, Гојко, (изд.), *Закон о унутрашњој управи од 19. 06. 1929. са изменама и допунама од 19. 07. 1929 и 09. 10. 1929. – са уредбама и правилницима о његовом извршењу*, Београд, 1930, стр. 1-57; Милосављевић, Богољуб, оп. цит., стр. 108, 109.

ле активност према Албанији. После 1939. године одељак се оријентише на борбу против албанског сепаратизма, одн. иредентизма који распирује фашистичка Италија заговарајући стварање протектората „Велика Албанија“.

Мађарски одељак, се супротстављао деловању мађарске обавештајне службе која је стварала агентуру међу Србима и Мађарима у Бачкој и другим крајевима. Непосредно пред Други светски рат мађарска обавештајна служба је била под директним утицајем немачке војнообавештајне службе, али и веома агресивна. Познато је на пример да је Државни суд за заштиту државе осудио од 1933. до 1939. године чак 51 агента мађарске обавештајне службе за дела шпијунаже.

Италијански одељак, се супротстављао деловању италијанских обавештајних служби које су, након Првог светског рата, дуго биле најактивније стране обавештајне службе у делатности према Југославији – нарочито на плану војне шпијунаже. Пред Други светски рат, овај одељак је почео надzirати и активност француске обавештајне службе, која у међувремену ипак није створила значајнија обавештајна упоришта у Југославији.

Немачки одељак, бавио се откривањем агенатуре немачких обавештајних служби. Оперативци овог одељка открили су више агената и утврдили шпијунско деловање из немачког посланства и чехословачке амбасаде у Београду. Осим тога, овај одељак је сузбијао немачку пропаганду и надзирао припаднике Културбунда. Иначе, Швапско-немачки културни савез – Културбунд (Schwaebisch-deutsche Kulturbund), је била организација немачке националне мањине (фолксдојчери) у Краљевини Југославији. Они су се организовали од 1920. године, а до 1941. су имали 402 месне групе са 450.000 чланова. Пре рата су деловали легално и илегално као пета колона. Одмах након окупације припадници Културбунда су се укључили у рад полицијско-управног апарата, а почетком 1942. године су као добровољци масовно ступили у оружане формације SS.

Одељак за остале државе, супротстављао се активности обавештајних служби других држава, с тим да је од 1938. године посебно обрађивана активност енглеских обавештајних служби. С обзиром на блиску сарадњу енглеских обавештајаца и војнообавештајне службе Краљевине Југославије (укључујући службу С-ТВОС), откривени агенти енглеске службе нису хапшени, али је појединим обавештајцима било отказано гостопримство у Београду. Познато је да су британски обавештајци организовали изузетно снажну пропагандну кампању на тлу Југославије, а преко корушких Словенаца и диверзантску активност на територији Аустрије. Током 1939. године су откривени и у два наврата онемогућени њихови планови за онеспособљавање пловидбе Дунавом код Бердапа.²¹

Четврти одељак – марксистички, делио се на два посебна одељка и то на: *Социјалистички одељак*, који је вршио контролу синдикалних организација,

21 О том случају и шире о њиховом деловању у Југославији до 1945. године види: Ladd, J. D. et al., *Clandestine Warfare: Weapons and Equipment of the SOE and OSS*, London: Blandford Press, 1988; Phillis, Auti, Clog, Richard (ed.), *British Policy towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, London: Macmillan Press Ltd., 1975.

контролисао радничке скупове и састанке, сузбијао непријављене радничке манифестације и слично, и *Комунистички одељак*, који је сузбијао деловање илегалне Комунистичке партије Југославије у надлештвима, школама, фабрикама, на излетима и слично, сузбијао демонстрације и илегалну комунистичку штампу, и сузбијао терористичку активност.²²

Петти одсек – за удружења и штампу, који се бавио цензуром штампе. *Шести одсек – централна пријавница*, који је кроз своја три одељка вршио евидентирање југословенских држављана настањених у Београду, водио евиденцију страних држављана и издавао легитимације о идентитету. *Седми одсек – агентски*, који је вршио обезбеђење важних личности и државних функционера. *Осми одсек – специјалне безбедности*, имао је у свом саставу картотеку у којој је вршено евидентирање свих лица која су била од интереса за Одељење опште полиције („општа специјална картотека“).

Одељење државне заштите Министарства унутрашњих послова, односно Одељење опште полиције Управе града Београда, је тесно сарађивало како са обавештајном службом жандармерије, тако и са другим органима војне обавештајне службе и обавештајне службе Министарства иностраних дела. Сарадња је остваривана и са Обавештајном дирекцијом Генералштаба ЈВ, као централним органом руковођења, планирања и организовања целокупне обавештајне и контраобавештајне активности у земљи и иностранству. Најзад, по природи ствари, одговарајућа сарадња је остваривана и са посебним судом за заштиту државе, који је основан Законом о Државном суду за заштиту државе од 8. јануара 1929. године. Установљен је при Касационом суду у Београду, са надлежностима за подручје целе државе. Суд је извиђао, расправљао и судио о кривичним делима из главе IX Кривичног законика Краљевине Србије и о делима из чланова 1, 9, 13. и 14. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Под општим кривичним делима закони и овај суд су подразумевали: кривична дела против опстанка државе и уставног уређења, дела против опште сигурности људи и имовине, те увреду и клевету Краља и Краљевског дома и поглавара страних држава.

Капитулација, окупација и распад Краљевине Југославије 1941. године имали су за последицу и дефинитивну пропаст дотадашњег безбедносно-обавештајног система, мада су у мањем обиму неки обавештајни центри лоцирани у иностранству наставили са деловањем за рачун Краља и Владе у емиграцији. Наиме, војнообавештајна служба избегличке владе била је сведена на рад војних изасланстава у савезничким и неутралним земљама које им нису отказале гостопримство. Врло оскудне припреме за рад војнообавештајне службе у условима окупације и тешкоће у одржавању везе са земљом, готово у потпуности су одсекле емигрантску обавештајну службу од ситуације у окупираној Југослави-

22 О терористичкој активности припадника КПЈ и СКОЈ у Србији овог периода види нпр: Николић, Коста, „Терористичка делатност Комунистичке партије Југославије у Краљевини СХС (1921-1930)“, у: *Историјски гласник*, бр. 1-2/1993, стр. 91-101

ји. Веза са земљом одржавана је тек од половине 1942. године, и то преко обавештајних центара у Истанбулу, Букурешту, Хелсинкију и Берну.²³

3. Тајна полиција у окупираној Србији

3.1. Структура и методи деловања тајне полиције окупатора

Краљевина Југославија је у априлском рату 1941. године била нападнута од стране 59 дивизија (29 немачких, 23 италијанске и 5 мађарских). Њима су садејствовале бројне, добро организоване и чврсто повезане организације „Пете колоне“, које је чинила политичка агентура нацистичко-фашистичких агресора (фолксдојчери, усташе и др.). Оне су поседовале оружје и, синхронизовано са нападом споља, вршиле диверзије, саботаже и оружане нападе на саобраћајне чворове, аеродроме, мостове, па чак и на мање јединице Југословенске војске. Истовремено је на територији Краљевине Југославије активно деловало више агената немачких и италијанских обавештајних служби, који су прикупљали и радио-станицама одашиљали обавештајне податке о распореду и покретима војске²⁴.

Обавештајне и безбедносне службе окупатора су свој рад заснивале и на присној сарадњи са издајничким елементима и групама као што су били албански сепаратисти, нарочито њихова организација „Беса“, франковци, одн. усташе и крижари, црногорски сепаратисти (крилаши) и други. Уосталом, познато је да је катастрофалном поразу значајно допринела активност ових елемената, као и агената немачких и италијанских обавештајних служби, који су прикупљали и радио-станицама одашиљали обавештајне податке о распореду и покретима Југословенске војске, вршили диверзије и саботаже, интензивно ширили дезинформације и гласине изазивајући забуну и дефетизам, и слично.²⁵

Немачки окупациони систем се, на основу немачко-италијанског споразума, делио на три режима: а) анектирана подручја; б) класични окупациони систем и в) територије под заједничком немачко-италијанском управом. Према конкретним тежњама нациста ка одређеним територијама, класични оку-

23 О томе види опширније: *Бивша југословенска обавештајна служба у II светском рату* (књ II, део II), (с.л.): (с.н.) 1950, стр. 82-87. и даље; Ристовић, Милан, „Сукоби обавештајних група југословенске избегличке владе у Турској 1941-1943 године“, у: *Војноисторијски гласник*, бр. 2/1984, стр. 153-170.

24 Упореди: *Оперативно-обавештајна ситуација бивше Југославије* (предавање: извод из материјала), (с.л.): (с.н.), (с.а.) и *Приручник уз тему оперативно-обавештајна ситуација бивше Југославије*, Београд.

25 О деловању „Организације Јупитер“ и утицају Пете колоне на исход априлског рата, види нпр: Терзић, Велимир, *Слом краљевине Југославије, 1941: Узроци и последице пораза* (књ. II), Београд (и др.): Народна књига (и др.), стр. 499-513 и даље; „Пета колона у старој Југославији“, у: *Народна милиција* бр. 4/1955, стр. 20-32; Обрадовић, Милан, „О деловању обавештајне службе немачког окупатора на подручју Југославије укљученом у тзв. НДХ“, у: *13. мај*, бр. 5/1966, стр. 459-502; и сл.

пациони систем углавном је био успостављен у тзв. ужој Србији – на делу територије бивше Дунавске, Моравске и Дринске бановине и Управе града Београда, док су Банатом и источним Сремом самостално управљали фолксдојчери. У немачкој окупационој зони била су, поред Новог Пазара, и три косметска среза: вучитрнски, лапски (Подујево) и звечански (К. Митровица). Испадањем из рата савезника у агресији, Немачка је преузела и остала окупациона подручја у Србији, и то италијанско током 1943. године, а мађарско у марту и бугарско у септембру 1944. године²⁶.

У немачкој окупационој зони на тлу Србије деловали су пунктови, команде и испоставе следећих безбедносно-обавештајних организација: Главног уреда безбедности Рајха – RSHA, односно Гестапоа (са центром у Београду), Службе безбедности (SD) и Полиције безбедности (SIPO), затим Службе оперативног извиђања веза (Na-4), Тајне војне полиције (GFP) и Управе за обавештајну и контраобавештајну службу Врховне команде Вермахта – Абвера који је деловао из центра у Београду и контраобавештајних уреда у појединим војним областима (Abwehrstelle-Ast). У оквиру тзв. Делатне групе полиције безбедности и службе безбедности за Југославију деловала је и Криминалистичка полиција (KRPO).

Италијански окупациони систем је успостављен тако што су на окупираном, односно анектираним територијама основане префектуре као управни органи и квестуре као извршно-полицијски органи. На овом подручју интензивно су деловали обавештајно-безбедносни центри Војне обавештајне службе (SIM). У садејству са овом службом деловала је фашистичка Добровољачка милиција за националну безбедност (MVSN). Њена основна организацијска јединица била је легија или тзв. батаљон црних кошуља. Задатак легије је био да на свом одсеку одговорности организује посебни контраобавештајни центар – тзв. политичко-иследни уред (UPI), којим је непосредно руководио командант легије. Поред тога, обавештајном делатношћу се бавила и италијанска полиција, центри CS, као и жандармерија (Carabinieri Reali – CCRR). Међутим, најефикасније обавештајне организације фашистичке Италије биле су њене тајне политичке полиције и истовремено специјалне службе фашистичког покрета – „Орган будности за сузбијање антифашизма“ (Овра) и „Капиларна организација“ (ОК).

Мађарски окупациони систем заведен је на територији Бачке. Организоване су жандармеријске станице на окупираној територији, као и лучке и пограничне капетаније и, најзад, градске капетаније у Новом Саду, Суботици, Сомбору, Сенти и Кањижи. Поред постојећих полицијских институција и њихових политичких одсека („левих К“ – комунистичких и др.) и детективских, иследних и извиђајних група, Друго одељење Генералштаба министар-

²⁶ О систематском терору, прогону и страдањима српског народа на окупираним и анектираним подручјима, у НДХ и Великој Албанији видети: Димић, Љубодраг, *Срби и Југославија: Просјор, друштво, политика (поглед с краја века)*, Београд: Стубови културе, 1998, стр. 145-157.

ства војске (VKF) формирало је специјалне извиђачко-иследне покретне трупе јачине до 30 људи. Ове групе су деловале током 1941. године, а у њихов састав улазили су официри и подофицири војне и цивилне обавештајне и контраобавештајне службе (Kemelharis), жандармерије и полиције, као и детективно и стражарско особље. Офанзивно су деловала и обавештајна одељења 4. и 5. мађарског окупационог корпуса, преко испостава у Новом Саду, Суботици, Сенти и другим местима, те преко полиције у градовима и жандармерије у селима, насељима и салашима.²⁷

Бугарски окупациони систем је успостављен на анектираним подручјима Космета, источне и јужне Србије, а представљао је идентичну организацију управе какву је фашистичка Бугарска имала на својој територији. Конкретније речено, на терену су деловали Обавештајно одељење Министарства војске (RO-2) и обавештајни органи МУП (DS). Агентура је стварана масовно, нарочито преко општинских кметова који су имали своје илегалне пунктове. Бугарске специјалне јединице за дејство према ослобођеној територији чинили су летећи и специјални полицијски одреди. Поред тога, бугарски полицијски апарат је располагао и мобилним коњичким и моторизованим формацијама. Најзад, на подручју сваке општине образована је бугарска полицијска станица и јединица „контрачетника“ од највише 20 људи, наоружаних лаким наоружањем, који су извиђали терен и патролирали, а у јачим сукобима су садејствовали са бугарским оружаним формацијама.

Независна држава Хрватска, која је обухватала и територију Срема са Земуном, била је административно подељена на 22 велике жупаније. Усташко политичко руководство чинили су: у великим жупама стожерници, у котарима логорници, у општинама таборници и у селима ројници. Оружане снаге НДХ су крајем 1941. године чиниле: усташка војница, домобранство и оружничке (жандармеријске) пуковније. Децембра 1944. године, на изричит захтев Немачке, домобранство је расформирано „као несигурна војска“, а све оружане формације НДХ су реорганизоване у 16 дивизија под командом немачких корпусних штабова. Истовремено су се развијале усташке полицијске, обавештајне и војнообавештајне структуре. Сматра се да су ове службе представљале најопаснији обавештајни апарат квислиншких снага, тј. да је УНС била опаснија чак и од Гестапоа и Овре²⁸. Међутим, сигурно је да су најпогубнији ефекат имали логори, који такође спадају у полицијско-безбедносни апарат Независне Државе Хрватске.

27 Опширније о деловању немачких, италијанских и мађарских обавештајних институција на окупираним и анектираним подручјима Србије и Југославије, види: Јанковић, Славко, *Развијак обавештајних служби у току НОР-а: Организација, метод и садржај њиховог рада. Искуства за евентуално будућа рајона дејства*, (с.л.): (с.н.), 1962; Обрадовић, Милан, „Организација и делатност обавештајне службе и система безбедности Народноослободилачког покрета у Војводини у току НОБ-е“, у: *Безбедност*, бр. 9/1990, стр. 335 и даље.

28 Целебдић, Милован, *Обавештајна служба у Народно ослободилачком рату 1941-1945*, Београд: Војноисторијски институт, 1987, стр. 91; Упореди: Ђорђевић, Обрен, *Заштитна револуције*, Београд: Институт за политичке студије ФПН, 1979, стр. 54-59.

Безбедносно-обавештајни апарат окупатора интензивно је примењивао диверзантско-терористичку активност (нпр. диверзија у фабрици оружја у Ужицу 1941. године) и друге видове неконвенционалних дејстава, али је најинтензивније било обавештајно деловање. Наиме, обавештајне и безбедносне службе окупатора су, уз помоћ служби квислинга и колабораната, на читавој територији Југославије организовале тоталну шпијунажу. На неослобођеној територији су покривале скоро свако насељено место, а у градовима сваку улицу, стамбену зграду, установу и предузеће. На ослобођену територију су упућивани бројни агенти са обавештајним и субверзивним задацима. Осим тога, Гестапо, Овра и друге службе вршиле су масовна хапшења на основу података о активности појединаца или су хапсили кроз превентивне рације. Ухапшени су максимално коришћени као извор обавештајних података. Такође су Гестапо, Овра и друге службе перманентно стварале агентуру коју су настојале да уграде у оружане формације и у илегалне структуре антифашистичких покрета на неослобођеној територији. Уграђивање агената вршено је уз систематичне припреме, како би се агентури обезбедили што повољнији услови.

3.2. Тајна полиција квислиншког апарата

Министарство унутрашњих послова, као и остала ресорна министарства Владе Краљевине Југославије, деловало је у земљи до априла 1941. године. Одласком Владе у емиграцију, ово Министарство је деловало у оквиру Владе у Лондону за период 1941-1945. година.²⁹ С друге стране, немачки окупатори су у мају 1941. године основали квислиншку Владу („Савет Комесара“). Председник те владе и уједно министар унутрашњих дела био је Милан Аћимовић. „Комесарска Влада“ Србије је убрзо замењена „Владом народног спаса“, а председник те владе („Министарског савета“) која је образована крајем августа 1941. године, постао је генерал Милан Недић, док је Милан Аћимовић остао министар унутрашњих послова. Овој влади су на располагању стајале полиција Управе града Београда и различите оружане формације (четници Косте Пећанца, Руски заштитни корпус и сл.).

Органи власти и војне формације квислинга и колабораната које су егзистирале на тлу окупиране Србије од 1941-1944. године (нпр. Српска државна стража, Српски добровољачки корпус, и сл.), имале су сопствене полицијско-безбедносне елементе, односно обавештајне службе. Ове службе су тесно сарађивале са обавештајним службама окупатора пружајући им обавештења и другу помоћ. У основи исто важи и за жандармеријске јединице. Иако су ове оружане формације јавне безбедности одмах након капитулације биле разо-

²⁹ Влада, односно Министарски савет у емиграцији, деловала је у оквиру права и дужности утврђених Уставом Краљевине Југославије од 3. септембра 1931. године и Законом о укидању, измени и допуни законских прописа од 3. децембра 1931. године, који се односе на врховну државну управу.

ружане, а жандармеријске станице опљачкане и уништене, њихова активност је убрзо обновљена. Најпре су формиране поједине жандармеријске чете са водовима и станицама, док је крајем јуна 1941. године образована Команда српске жандармерије. Током 1942. године жандармерија је фактички преформирана у Српску државну стражу – СДС. Она се делила на Градску државну стражу (у Београду и већим местима), Пољску државну стражу (на територији Србије изван тих градова) и на Граничну државну стражу. Премијера и чланове квинслишке Владе обезбеђивала је мања војна формација, тзв. Српска гарда.³⁰

После окупације фактички је задржан цео предратни апарат Управе града Београда, са управним чиновницима, полицијом, жандармеријом и стражом. Занимљиво је, међутим, да су у „Недићевој Србији“ укинута Државни суд за заштиту државе и Државно тужилаштво при овом суду. Наиме, Уредбом од 1. јула 1941. године је прецизирано да ће послови овог суда и тужилаштва прећи у надлежност редовних судова и државног тужиоца при редовним судовима, који ће у свему поступати по прописима Законика о судском кривичном поступку, од 16. фебруара 1929. године. С друге стране, Банат је био формално везан за квислиншки Савет комесара у Београду, чијом је уредбом формирано Надлештво помоћника бана Дунавске бановине за Банат са седиштем у Петровграду (Зрењанину). Политичку полицију представљао је Одсек за јавну безбедност Управног одељења тог надлештва, који је успоставио станице за управљање агентуром у среским местима и мрежу повереника из редова немачке и других националних мањина, па и из редова Срба.³¹

Унутрашња организација Управе града Београда остала је готово непромењена, осим што је Одељење опште полиције преименовано у **Одељење специјалне полиције**.³² Оно је имало око 30 чиновника и 150 оперативаца („полицијских агената“), и делило се на централну пријавницу, картотеку и пет одељака: *Први одељак* – административни; *Други одељак* – политички; *Трећи одељак*, у почетку контраобавештајни („за дефанзивну обавештајну службу против странаца“), а затим за контролу „покрета Д.М.“ (Равногорског четничког покрета); *Четврти одељак* – антикомунистички, и *Петти одељак* – за контролу штампе.

Као одељење Управе града Београда, Специјална полиција је била надлежна само за Београд, али је као испомоћ деловала и у унутрашњости окупираних Србије. Нарочито је то био случај са управама полиције у оним местима где су пре окупације била седишта бановина, а у оквиру којих су деловали од-

30 Петрановић, Бранко, *Србија у Дружом светском рату 1939-1945*, Београд: ВИНЦ, 1992, стр. 136, 415.

31 Упореди: Момчиловић Ђорђе, *Банати у народно-ослободилачком рату*, Београд: ВИЗ, 1977, стр. 27-32

32 Упореди: Божовић, Бранислав, „Београдска полиција у Краљевини Југославији: Управа града Београда 1918-1941“, у *Безбедности*, бр. 2/2002, стр. 357-372; Божовић, Бранислав, „Специјална полиција“, у *13. мај*, бр. 3/1970, стр. 16-31.

сеци Специјалне полиције (нпр. у Нишу).³³ Ова служба је деловала конспиративно, врбујући агенте (конфиденте) приликом хапшења и спровођења истраге, али се бавила и субверзивном пропагандом – првенствено пласирањем дезинформација, коришћењем агената-провокатора и провокаторских радио-станица. Осим тога, команда и обавештајни одсек жандармерије достављали су Специјалној полицији сва обавештења до којих су дошли преко својих агената, док се као нарочито агилан сарадник Специјалне полиције показало Обавештајна секција Српске добровољачке команде (љотићевске).

На делу територије окупиране Србије (у Срему), деловале су и полицијско-безбедносне и обавештајне структуре НДХ. Наиме, одмах по формирању „Главног усташког стана“ 1941. године, оснива се Усташка обавештајна служба – УОС, којом руководи повереник Главног усташког стана. Основни кадар при стварању Усташке обавештајне службе узет је из усташких обавештајних центара који су деловали пре слома и распада Југославије. Тако се већ у јулу 1941. године у Сарајеву организује курс за нове припаднике УОС који изучавају исту материју коју су изучавали припадници илегалне организације „Матија Губец“ за време Краљевине Југославије (правила конспирације и ухођења, шифровање, радио-телеграфију). Осим овог деловали су и други центри све до августа 1941. године када УОС улази у састав УНС као Уред II и тада се ствара комплетна организација.

Истовремено се под руководством другог повереника Главног усташког стана врши организација концентрационих логора у којима се врше масовни покољи Срба, Јевреја и Рома. Усташки логори још увек нису довољно истражени, тако да поред отвореног питања укупног броја жртава постоји и могућност да су усташе претекле нацисте и истребљивање започели неколико месеци пре њих, јер су први покољи Срба забележени у априлу 1941, а први усташки логори отворени током лета исте године. Ове логоре је као и нацистичке, карактерисала свирепост третмана логораша и велика смртност, а њихову специфичност представљају логори за децу. Међу логоре истребљивачког типа најпре се може сврстати Јасеновац, односно један његов део, логор бр. 3-ц (Циглана), који су и саме усташе назвале „логором смрти“.³⁴

Из ове две организације израсла је Усташка надзорна служба – УНС, којој су касније придодате још неке организације. УНС је имала следећу организациону структуру : Усташко редарство (Уред I); Усташка обавештајна служба (Уред II); Усташка одбрана (Уред III); Усташки особни уред (Уред IV) и Усташка сигурносна служба (Уред V). Гестапо је постављао своје инструкторе при УНС. Такође треба нагласити да Уред II (УОС) није вршио само обавештајну делатност и достављао обавештења да би по њима поступао Уред I, већ је и сам вршио хапшења, саслушавања и претресе, а поседовао је и своје затворе. У погледу организационе структуре, УОС је била подељена на 15 одељења

33 О томе детаљније види: Козић, Милорад, "Снаге и активности контрареволуције и квинслинга у нишком крају 1941-1944.", у: *Нишки зборник*, бр. 19/1995, стр. 74-76 и даље.

34 Милорадовић Горан, оп. цит., стр. 121.

према проблематици рада. Најважнија међу њима била су специјализована одељења за обавештајни рад према Србима, Јеврејима и припадницима НОП (III, IV и VI одељење).

Централа УОС се на терену ослањала на посебна повереништва преко којих је покривала целокупну територију НДХ, а само повереништво УОС (нпр. у Земуну) се делило на Спољни и Унутрашњи уред. Спољни уред је организовао мрежу агената и примао од њих обавештења, а вршио је и хапшења, претресе и друго. Унутрашњи уред је вршио све административно-аналитичке и управне послове. Поред тога, у саставу полиције безбедности били су уграђени повереници УОС, као што је то на пример био случај са Котарским равнањством у Сремској Митровици.

Поред тога, безбедносно-обавештајни апарат тоталитарне НДХ сачињавале су од 1941. године и обавештајне институције у оружаним снагама: Т-одсек Опћег одјела Министарства домобранства (који је функционисао до марта 1943. године); Очеvidни одјел (касније Извјештајни одјел) Министарства домобранства (функционисао од септембра 1941. до краја 1944. године); Ис одсек Оперативног одјела Министарства домобранства (функционисао до маја 1945. године); Извјештајни одсек морнарице НДХ; Сигурносна служба Поглавникових тјелесних здругова (од новембра 1941. до маја 1945. године) и Одјел јавне сигурности оружних снага НДХ (од 1941. до маја 1945. године).³⁵

4. Организација и делатност тајне полиције антиокупаторских покрета у Србији 1941. године

Убрзо по губљењу Југославије са политичке карте Европе, на њеном тлу активно је почео деловати Народноослободилачки покрет (НОП), у чијим структурама се зачео и развијао безбедносно-обавештајни систем будуће Југославије. Његово формирање означило је крах безбедносно-обавештајних установа квислиншке државне администрације и југословенске владе у избеглиштву, али и коначни пораз обавештајног апарата равногорског четништва као ривалског антиокупаторског покрета.³⁶

Наиме, „тајну политичку полицију“ тј. органе *четничке обавештајне и контраобавештајне службе*, формирао је и њом лично руководио Дража Михаиловић. Међу првима његовим активностима на Равној гори биле су мере на обавештајном плану. Поред организационих структура обавештајне службе у штабу, касније Врховној команди (ВК) четничког покрета, војним јединицама и на терену, Дража Михаиловић је непосредно водио агентуру и обавештајне комбинације. Он је то предузимао преко специјалних делегата, посебних

35 Упореди: Лазих, Душан, „Организација полицијско-обавештајне службе Независне Државе Хрватске“, у: *Зборник за историју*, бр. 12/1975, стр. 173-207; *Немачка обавештајна служба* (књ. IV), Београд: ДСУП, 1956, стр. 1395 и даље.

36 Основне карактеристике обавештајног рада четничког покрета Д. Михаиловића приказане су према: Николић, Никола, *Покрети Драже Михаиловића и немачка шпијунска*, Београд: Графомарк, 2002, стр. 255-269. Упореди: Петрановић, Бранко, оп. цит., стр. 367 и сл.

пунктова и одређених појединаца. На тај начин је поступао нарочито када су били у питању односи са савезницима антихитлеровске коалиције, сарадња са окупатором и квислинзима, контакти са суседним земљама, неке операције против партизанског покрета, рад према одређеним подручјима – територијама (нпр. Приморје итд.), послове организације „Тетас“ итд.³⁷.

Иначе су се обавештајним и контраобавештајним радом организовано бавиле све четничке структуре – војне (ВК, јединице до батаљона, па често и чете) и „цивилна организација“ (територијалне команде, председници – команданти општина и срезова, „сухопутне станице“, сеоске страже, организације равнороске омладине итд). Организационе јединице обавештајне службе четничких команди деловале су на ширем простору од оних на који се простирала њихова формална надлежност. Наређења, директиве и упутства за обавештајни и контраобавештајни рад издавали су: ВК покрета ДМ, команданти одреда, бригада, корпуса, групе јуришних корпуса и команданти области – покрајина³⁸. Ове структуре су практично руководиле пословима, а они су спровођени преко главних обавештајних централа, секција, одељења, обавештајних официра и организационих јединица друкчијих назива. Готово све време рата је било правило и честа пракса да су ове обавештајне структуре управљале четничком пропагандом. Обавештајној служби су давале директиве и она је одговарала за спровођење пропаганде.

Четничка шпијунажа је, у функцији тајне политичке полиције, прикупљала податке о комунистима и партизанском покрету у целини, о окупаторским и квислиншким војним и другим формацијама и структурама, о одређеним подручјима (Приморје, Дунав, суседи итд.) и објектима (железнички чворови, мостови и сл.), затим о „свим противницима који штете равнороском покрету и идеји“, као и о стању у четничким јединицама. Подаци о комунистима, партизанима и њиховим симпатизерима на терену су били основ за репресију. Четничка шпијунажа је сачињавала за ову категорију лица посебне спискове код готово свих обавештајних инстанци – јединица. Овакве спискове су четници неретко достављали немачким безбедносно-полицијским органима предлажући или захтевајући од њих репресију и езекуцију. Многе податке четници су уступали Британцима, док су одређене податке понакад прикупљали и по њиховим изричитим захтевима и налозима.

37 Дража Михаиловић је крајем 1943. године формирао посебну обавештајну организацију са специјалним задацима, која је име „Тетас“ добила тек у марту 1944. године, иако о томе постоје контроверзни подаци. Она је била директно под руководством Обавештајног одељења Врховне четничке команде и Драже Михаиловића лично, а настала је из Главног обавештајног центра за Србију. „Тетас“ је имао центре у више места, а стварао је агентуру на више простора и у разним срединама. Његове филијале су носиле камуфлиран назив „Антикварница“. За име „Тетас“ се везују термини „Тајна служба“, „Специјални задаци“ и други, али је то највероватније скраћеница од назива „Теренска тајна служба“.

38 Октобра 1942. године Дража Михаиловић је издао врло опширно упутство за рад обавештајне службе четничког покрета у коме су обухваћене готово све димензије ове врсте активности: важност, потребе, циљеви, задаци, организација, органи, средства, начин рада, избор лица, шифра, цензура, теме, извештавање и друго.

С друге стране, развој *партизанске обавештајне службе и службе безбедности*, како у оквиру НОП тако и на ослобођеној и неослобођеној територији, па и у иностранству, одвијао у више фаза. Свака од њих доносила је нови квалитет у развоју обавештајних активности, тако да су крајем рата већ постојали сви обавештајни и извиђачки органи нове Југославије, на фронту и у позадини. С тим у вези треба нагласити да у међу историчарима и теоретичарима безбедности преовлађује став да су још на познатом саветовању руководства КПЈ и НОП у Столицама код Крупња 26. септембра 1941. године била решена питања организације, садржаја и метода обавештајног рада, из чега се закључује да период од капитулације Краљевине Југославије до саветовања у Столицама представља посебну етапу у оквиру фазе настанка безбедносно-обавештајног система социјалистичке Југославије. Шта више, саветовање у Столицама се често узима и као моменат самог настанка обавештајно-безбедносне организације НОП, иако за то нема валидних писаних трагова ни доказа.³⁹

Први организацијски облици безбедности НОП (милиција, партизанске страже), створени ради заштите народа и јединица од деловања и утицаја непријатеља, јављају се већ 1941. године. Као приметак будућих полицијско-безбедносних структура, они су истовремено били и носиоци обавештајних и контраобавештајних активности. Развојем оружане борбе унутар НОП су паралелно настајале и развијале се Обавештајна служба НОВ и ПОЈ, у својој оперативној и територијалној компоненти, и Служба безбедности НОП. *Обавештајна служба* Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије почела се стварати, као посебна обавештајна организација, крајем октобра и у новембру 1941. године, постављањем обавештајних (информативних) официра у штабовима партизанских одреда и њиховим нижим војним јединицама. Ови официри су се у свом обавештајном раду ослањали првенствено на истакнуте борце, комунисте и скојевце у оперативним јединицама НОВ, а на терену на партијске организације и симпатизере НОП и КПЈ. *Служба безбедности* НОП, са израженим елементима политичке полиције, почела је да се ствара у јесен 1941. године, одмах након ослобођења дела територије у западној Србији, а крајем исте и почетком следеће године и на подручјима Црне Горе и БиХ. Истовремено се у ослобођеним местима западне Србије (Чачак, Ужице и др.) оснивају одреди милиције, непосредно потчињени Народно-ослободилачким одборима у командама места.

Анализа развоја обавештајних и полицијско-безбедносних активности у НОР упућује на закључак да су такве активности у значајној мери организоване и спровођене и на територији Србије, иако до стварања Озне на овом подручју практично није постојала посебно организована обавештајна служба.

39 У том смислу упореди: Обрадовић, Милан, „Развој самозаштитних функција НОП-а до и после саветовања у Столицама“, у: *13. мај*, бр. 2/1989, стр. 16-33; Ђорђевић, Обрен, „Одлуком у Столицама настаје обавештајна и безбедносна организација НОП-а“, у: *13. мај*, бр. 1/1977, стр. 54-58; Супротно: *Војнообавештајна служба*, Београд: ВИНЦ, 1990, стр. 58-60 и сл.

До тог периода безбедносна функција била је у превасходној надлежности КПЈ.⁴⁰ У првим месецима оружаног устанка у ваљевском, ужичком и чачанском округу партијска обавештајна служба функционисала је доста ефикасно. Саставни део ове организације представљало је формирање пунктова у које су преношена прикупљена обавештења са терена ради даљег упућивања. Са ових пунктова, курири су обавештајне податке преносили у пунктове у селима или у логор где се налазио штаб НОП одреда или команда партизанске чете.

Ваљевски партизански одред је већ у септембру 1941. године у оквиру штапских функција имао обавештајне и безбедносне, па и иследне органе („истражна служба“). За првог обавештајног официра овог одреда постављен је др Драган Јовановић, док је за функцију првог обавештајно-извиђачког и безбедносног органа одређен Димитрије Кољеновић Дика. Истовремено је Окружни комитет КПЈ одредио Љубомира Петровића Мингеја да организује контраобавештајну службу у самом Ваљеву. Он је заједно са комунистима Милицом Ножицом, Надом Илић, Љубишом Миловановићем и Ристићем, поделио град у четири контраобавештајна реона (касније пет). За сваки реон било је одређено по једно одговорно лице, с тим што су се они смењивали према указаној потреби. Њихов задатак састојао се у проналажењу групе скојеваца која је неопажено осматрала све непријатељске покрете, при чему се извештај морао подносити два пута дневно ономе који је био одговоран за реон.⁴¹

На крају треба напоменути да су тајне службе оба антиокупаторска покрета приоритетно обавештајно обрађивала ривалски покрет, одн. његове војне формације, присталице и симпатизере, као и обавештајне службе. Таква делатност последица је чињенице грађанског рата, који се водио истовремено са борбом против окупаторских и квинслишких војних и полицијских снага. У самом почетку, међутим, остваривана је и одговарајућа сарадња – будући да су поједина места у западној Србији заједнички ослобађали партизански и војно-четнички одреди, те да је била успостављена заједничка власт. Тако је, на пример, након ослобођења Чачка 4. октобра 1941. године од стране Команде места именован Народноослободилачки одбор у који је ушло по 10 представника партизана и четника. Заједничка команда места је формирала и јединствени орган безбедности (политичке полиције) – Комисију за борбу против пете колоне. Председник Комисије, у име партизана, био је Милан Јанковић Бато, а његов заменик, у име четника, Жика Вујичић. Ова Комисија је утврђивала кривице појединаца који су сарађивали са окупатором и имала је статус војног суда, јер је извршавала пресуде.⁴²

40 Упореди: Трбојевић, Никола, *Крајшак преглед историјског развоја службе безбедности Југославије*, Београд: ССУП, 1973, стр. 26.

41 Ђорђевић, Обрен, „Обавештајна служба и служба безбедности у Ужичкој Републици“, у: *Безбедности*, бр. 2 /1981, стр. 117.

42 Ђорђевић, Обрен, „Организовање и активност обавештајне и контраобавештајне службе у Србији 1941-1945“, у: *Безбедности*, бр. 3 /1 995, стр. 322.

5. ЗАКЉУЧАК

Процес институционализовања активности политичке полиције у Кнежевини Србији довршава се у првој половини XIX века. Тако је Уредбом из 1831. године у оквиру тадашње београдске полиције установљена функција (тајне полиције за политичке послове), која је имала задатак (тајна умишленија искушавати и мотрити да не би обшченародни мир нарушавала) и то како (београдски житеља, тако и са стране а особито из Цесарије долазећих људи). Упркос томе, у Србији је цивилна обавештајна служба по правилу била далеко мањег значаја од војне. Основни разлози за одсуство институционалних форми цивилне обавештајне и контраобавештајне службе леже у неразвијености тадашњих органа државне управе и дугогодишњег преплитања полицијских и војних органа и служби, али и у чињеници да су послове заштите уставног поретка у Србији традиционално вршили органи јавне безбедности. Једини изузетак од правила да је цивилна обавештајна служба била инфериорнија у односу на војну, био је период од 5. октобра 1899. до 27. јула 1900. године када је примат у целокупној (офанзивној и дефанзивној) обавештајној делатности био поверен Одељењу за поверљиве полицијске послове Министарства унутрашњих дела, са задатком „да се стара за одржавање унутрашњег државног поретка и опште земаљске безбедности“

С друге стране, војнообавештајна служба се институционално образује у саставу Министарства војног, почев од 1856. године, када је извршена реорганизација војске српске. У време коначног ослобођења (1876-1878), и убрзо након тога, у Србији је створена модерна војнообавештајна служба са неофицијелним називом „Извештајни одсек“. Наиме, ова служба је Уредбом од 1876. године установљена најпре као одсек у Оперативном одељењу Главног генералштаба војске Кнежевине Србије. У исто време у пограничним областима обавештајно су радили жандармеријски официри, као и официри из граничне трупе (Смедерево, Ћуприја, Зајечар, Рашка, Ужице и Ваљево). Међутим, ова служба није у потпуности задовољила потребе командовања у српско-турским ратовима 1876-1878. године и српско-бугарском рату 1885. године. За даљи развој обавештајних активности и обавештајних служби у Србији посебно је био значајан период после Мајског преврата 1903. године и повратка на престо династије Карађорђевић. У том периоду интензивира се аустро-угарска шпијунажа у земљи, нарочито у Београду, али и сарадња највиших државних органа Србије са руском обавештајном службом на плану заштите унутрашње безбедности.

Настанком и формирањем Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца постављени су темељи првог југословенског система државне безбедности, а самим тим и нови органи тајне полиције на тлу Србије. Тај систем су чиниле безбедносне и обавештајне службе Министарства војске и морнарице, Министарства иностраних дела и Министарства унутрашњих дела, као и њима подређене установе. У овом систему је егзистирала и жандармерија, пре свега као окосница унутрашње и јавне безбедности Краљевине, мада је имала и сопствене

ну (видовску) обавештајну службу. Органи државне безбедности монархистичке Југославије фактички су руководили и „пријемним логорима“ у периоду 1919-1922. и 1939-1941. године. Такви објекти постојали су у Ваљеву и другим местима, а служили су за изолацију и надзор над носиоцима антиуставне активности (хабзбуршки лојалисти, бољшевици, усташе, активисти ВМРО и др.). Капитулација, окупација и распад Краљевине Југославије 1941. године имали су за последицу и дефинитивну пропаст дотадашњег безбедносно-обавештајног система, мада су у мањем обиму неки обавештајни центри лоцирани у иностранству наставили са деловањем за рачун Краља и Владе у емиграцији.

Бројне полицијске и безбедносне установе и обавештајне организације окупатора и квислинга (и колабораната) вишеструко су покривале територију Србије и Југославије 1941. године. Међутим, док се квислиншки полицијско-безбедносни апарат, осим фактички наслеђеног полицијског апарата Краљевине Југославије (Специјална полиција и сл.) стварао током рата, обавештајне службе окупатора већ су имале велико искуство. Обавештајне и безбедносне службе окупатора су свој рад заснивале и на присној сарадњи са издајничким елементима и групама као што су били албански сепаратисти, нарочито њихова организација „Беса“, франковци (усташе и крижари), црногорски сепаратисти (крилаши) и други. Уосталом, и катастрофалном поразу у Априлском рату значајно је допринела активност ових елемената, као и агената немачких и италијанских обавештајних служби.

Убрзо по губљењу Југославије са политичке карте Европе, на њеном тлу активно је почео деловати Народноослободилачки покрет, у чијим структурама се зачео и развијао безбедносно-обавештајни систем будуће Југославије. Његово формирање означило је крах безбедносно-обавештајних установа квислиншке државне администрације и југословенске владе у избеглиштву, али и коначни пораз обавештајног апарата равногорског четништва као ривалског антиокупаторског покрета. Иначе су тајне службе оба антиокупаторска покрета приоритетно обавештајно обрађивале ривалски покрет – његове војне формације, политичке присталице, пропаганду и обавештајне службе, што је последица грађанског рата који се водио истовремено са борбом против окупаторских и квинслишких војних и полицијских снага. У самом почетку, међутим, остваривана је и одговарајућа сарадња. Тако је, на пример, након ослобођења Чачка 1941. године именован заједнички орган безбедности (политичке полиције) – Комисија за борбу против пете колоне.

Резиме

Почетком 19. века, у периоду познатом као Српска револуција, у Србији је била изражена обавештајна делатност. Институционализација обавештајних и полицијско-безбедносних структура у Кнежевини Србији, довршена је доношењем Уредбе из 1831, у оквиру београдске полиције, када је установљена функција тајне полиције за политичке послове. Неразвијеност тадашњих органа државне управе, и преплитања полициј-

ских и војних органа и служби, условили су да је цивилна обавештајна служба била далеко мањег значаја од војне. На развој ових служби утицали су историјски догађаји, од српско-турских ратова 1896-1878, српско-бугарског рата 1885, до Мајског преврата 1903. Настанком и формирањем Краљевства Срба Хрвата и Словенаца, 1918. године, постављени су темељи првог југословенског система државне безбедности. Тај систем чиниле су безбедносне и обавештајне службе Министарства војске и морнарице, Министарства иностраних дела и Министарства унутрашњих дела. Капитулација, окупација и распад Краљевине Југославије 1941. имали су за последицу пропаст дотадашњег безбедносно-обавештајног система. Обавештајне и безбедносне службе окупатора свој рад су заснивале на квислиншком полицијско-безбедносном апарату и сарадњи са издајничким елементима и групама. Уједно, на окупираним подручјима, где је деловао народноослободилачки покрет, зачете су структуре новог безбедносно-обавештајног система будуће Југославије. Његово формирање означило је пораз безбедносно-обавештајних структура квислиншке државне администрације, југословенске владе у избеглиштву и ривалског антиокупаторског покрета (равногорски четници). Тајне службе антиокупаторских покрета приоритетно су обрађивале ривалски покрет, што је последица не само ослободилачког већ и грађанског рата.

Summary

At the beginning of 19th century, in the period known as Serbian revolution, the intelligence activity was outstanding. The institutionalization of intelligence and police-security structures in Principality Serbia, was finished by setting the Regulation in 1831, within Belgrade police, when the function of secret police for political activities was established. Underdevelopment of the organs of state administration and interweaving of police and military organs in the service caused the civilian intelligence service to be much less important than the military one. The development of these services was influenced by historical events, from Serbian-Turkish wars 1896-1878, Serbian-Bulgarian war in 1885, to May overthrow in 1903. By the establishing and formation of The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians in 1918, foundations were made for the first Yugoslav system of state security. The system included security and intelligence services of the Ministry of the army and navy, the Ministry of foreign affairs and the Ministry of internal affairs. The capitulation, occupation and breakdown of the Kingdom Yugoslavia in 1941 resulted in the destruction of the former security-intelligence system. Intelligence and security services of the occupier based their work on the quisling police-security apparatus and the cooperation with treacherously elements and groups. At the same time, on occupied territories, where national-liberation movement was active, started the structures of a new security-intelligence system of future Yugoslavia. Its formation marked the defeat of security-intelligence structures of quisling state administration, Yugoslav government in exile and the rival anti-occupation movement (the Chetniks from Ravna gora). Secret services of the anti-occupation movement primarily treated the rival movement (it is the consequence not only of the liberation but also of the civil war).